

Dževad Juzbašić

REFLEKSIJE RATOVA NA BALKANU 1912./13. GODINE NA DRŽANJE MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI

Balkanski ratovi predstavljaju jedan od prelomnih događaja novije historije, koji su odlučujuće uticali na oblikovanje političke karte savremene Evrope i sudbinu naroda u ovom njenom dijelu. Uticaj ovih ratova na međunarodne odnose i unutrašnjopolitičku situaciju u jugoslovenskim zemljama daleko je prevazilazio njihove neposredne rezultate. Promjene na Balkanu dale su snažan podsticaj daljoj konvergenciji nacionalnih pokreta kod Južnih Slavena na jednoj strani, ali i zaoštavanju nacionalno-konfesionalnih odnosa, kao što je to bio posebno slučaj u Bosni i Hercegovini. Budući da su pri tome bili tangirani vitalni interesi Austro-Ugarske, njeni mjerodavni faktori nastojali su nizom mjera i reformnih planova parirati novim izazovima. Pojedini vladini funkcioneri u Sarajevu ocjenjivali su početkom 1913. da se cjelokupno mišljenje, držanje i djelatnost stanovništva nalazi pod uticajem hipnoze uzrokovane velikim događajima na Balkanu.¹ Pri tome su posebno Muslimani i Srbi bili poneseni zbivanjima, što se neminovno odrazilo i na odnose između njihovih političkih predstavnika.

Nakon izbijanja balkanskog rata produbio se jaz između srpske i muslimanske politike u Bosni i Hercegovini, pa su se, prema zapažanju vladinog komesara za grad Sarajevo barona Collasa, bosanskohercegovački Hrvati, koji su se kolebali između simpatija za južnoslovenske balkanske saveznike i tradicionalne vjernosti Monarhiji, javljali kao vezujući elemenat između srpskog i muslimanskog političkog tabora.²

Iako je među bosanskohercegovačkim Hrvatima za vrijeme balkanskih ratova došlo do ispoljavanja simpatija za Srbiju, a među inteligencijom hvatala maha misao o priključenju jugoslovenskoj zajednici, šire slojeve Hrvata u Bosni i Hercegovini još nije bila zahvatila ideja slovenske solidarnosti kako je to bio slučaj u Dalmaciji. Za razliku od srpskog seljaštva, koje je, zahvaćeno nacionalnim oduševljenjem, napustilo ranije inertno držanje i nestrpljivo očekivalo da se ukine davanje haka, kao što je

1. Collas Zemaljskoj vladi, Situationsbericht 14.2.1913. (prepis) Kriegsarchiv Wien (dalje KA) Miltšrkanzlei Franz Ferdinands (MKFF) 1565./1913. 8-1/37.

2. Ibidem.

to bio slučaj u krajevima zaposjednutim od Srbije,³ hrvatsko seosko stanovništvo ostalo je potpuno pasivno. Međutim, među hrvatskim gradskim stanovništvom, odnosno njegovim malobrojno obrazovanim dijelom osjećao se određeni politički uticaj iz susjednih jugoslovenskih zemalja u prilog balkanskim saveznicima. Tome je posebno doprinosilo i prohrvatsko držanje Srba u Hrvatskoj za vrijeme komesarijata kao i intenzivno propagiranje sloge Hrvata i Srba od strane zagrebačkih listova.⁴

Poznato je da se opoziciono i antiaustrijsko raspoloženje dijela muslimanske srednjoškolske i akademske omladine izražavalo, naročito nakon aneksije, sve više u njenom opredjeljivanju za borbeni srpski nacionalizam i jugoslovensku orijentaciju.⁵ Iz njenih redova regrutovali su se dobrovoljci u srpskoj i crnogorskoj vojsci za vrijeme balkanskih ratova i u prvom svjetskom ratu, kao i učesnici u sarajevskom atentatu. Ove političke tendencije među muslimanskom inteligencijom bitno su se razlikovale od raspoloženja koje je vladalo u širim muslimanskim slojevima, a posebno od politike muslimanskih predstavnika u Saboru. Tako je po izbijanju balkanskog rata organ Ujedinjene muslimanske organizacije *Zeman* od 15. oktobra 1912. izražavajući najdublje simpatije prema Turcima najoštrije osuđivao kao islamske Efijalte, one pojedince među Muslimanima u Mostaru i Sarajevu koji su svojim telegramima pozdravili "srpsku vojsku, osloboditeljicu potlačene braće u Turskoj". Osuđivan je i list Dervišbega Miralema *Novi Musavat*, koji povodom izbijanja balkanskog rata nije donio "ni riječi osude pasjaluka balkanskih naroda."⁶ Međutim, saborski

3. Prepis izvještaja generala žandarmerije Šnjarića Zemaljskoj vladi od 15.12.1912., *Arhiv Bosne i Hercegovine* u Sarajevu (dalje ABH), Privatregistratur (Priv. Reg.) 1252./1912. I baron Collas ukazuje na evoluciju nacionalne svijesti kod širokih srpskih masa od uvođenja ustavnosti, te njen enormni napredak pod uticajem pobjeda Kraljevine Srbije. On konstatuje da se nekada indiferentna narodna masa sada nalazi u drugačijem psihičkom stanju nego što je to bila za vrijeme aneksione krize u zimu 1908. i 1909. Collas Zemaljskoj vladi 15.12.1912. Priv. Reg. 1251./1912. Vidi: Milorad Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912./1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao 4, Beograd 1985.

4. Prepisi izvještaja okružnih predstojnika Rukavine od 16.2.1913. i Besarovića od 19.2.1913. Zemaljskoj vladi, KA MKFF 1831./1913. 8-1/45.

5. Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903.-1941.)*, Sarajevo, 1986., 55-77; Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Sarajevo 1974., 179-184.

Zanimljivo je da je početkom 1913. zagrebačka muslimanska akademska omladina zastupala mišljenje da bi upravo Muslimani, kada jednom oslabi uticaj vjerskog separatizma, mogli bitno doprinijeti srpskohrvatskom jedinstvu. Mirjana Gross, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914., *Historijski zbornik XIX-XX*, 1968., 61.

6. "Rat pravoslavlja proti islamu!" *Zeman*, 15.10.1912., *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Zbirka Adalberta Sheka.

klub muslimanskih disidenata nije u svom proturskom stavu zaostao iza saborskog kluba Ujedinjene muslimanske organizacije kad su se odmah po izbijanju tripolitanog rata, početkom oktobra 1911. godine, oba kluba u ime Muslimana Bosne i Hercegovine posebnim telegramima obratila austrougarskom ministru vanjskih poslova Aehrenthalu sa molbom da on interveniše u korist Osmanskog carstva.⁷ Nepunih dvije godine dana docnije, krajem jula 1913. godine, Rifat-beg Sulejmanpašić i Derviš-beg Miralem ponovo su, ovaj put zajedno, prenosili želje bosanskohercegovačkih Muslimana zemaljskom poglavaru da se Monarhija zauzme kako bi Jedrene i ostala područja, koja su otomanske trupe ponovo zaposjele u drugom balkanskom ratu, ostale pod Turskom.⁸

Nasuprot oduševljenju s kojim su Srbi pozdravljali pobjede sunarodnika i angažovali se na skupljanju pomoći za srpski crveni krst, srpsku vojsku i dr., u muslimanskom javnom mnijenju naglašeno su preovladavali izrazi solidarnosti sa Turskom, koji su praćeni i javnim manifestacijama kakva je bila masovni ispraćaj turskih vojnih obveznika u oktobru 1912. godine u Sarajevu. Uprkos zabrani skupljanja dobrovoljaca, oni su ilegalno prelazili granicu. Muslimanski dobrovoljci stupali su u tursku vojsku, a pripadnici sve tri vjere, u prvom redu pravoslavni Srbi, u srpsku i crnogorsku. U turskoj vojsci je postojao *bosanski bašibozuk*, formiran od iseljenika iz Bosne, a u srpskoj i crnogorskoj bile su čitave grupe koje su došle iz Sjedinjenih Država (*Amerikanci*). Odjek spoljnopolitičkih zbivanja, ratna atmosfera stvorena velikom koncentracijom austrougarskih trupa (na vrhuncu krize u zemlji je bilo do 190 hiljada vojnika), zaoštravanje unutrašnjih političkih i socijalnih odnosa, sistiranje ustava i zavođenje izuzetnih mjera u maju 1913. dalo je povoda za ocjenu da je Bosna i Hercegovina doživjela ratove na Balkanu kao zaraćena strana.⁹

Kada je riječ o nacionalno-konfesionalnim odnosima, onda je u prvom redu došlo do daljeg pojačanja muslimansko-srpskog političkog antagonizma i još većeg približavanja muslimanskog političkog vođstva austrougarskim vlastima. Muslimani su bili duboko deprimirani i zbunjeni zbog sloma Turske. Baron Collas je u svom povjerljivom izvještaju upoređivao položaj u kome su se našli Muslimani sa ovcama koje je vuk natjerao u tor Monarhije. U Muslimanima on je vidio vrijednu protivtežu

7. Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, telegrami od 5. i 10. oktobra 1911., ABH Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF), Pr BH 1301 i 1305 iz 1911. (dalje citiram samo signature istog fonda).

8. Potiorek Bilinskom 30.7.1913. (prepis) KA Nachlass Potioreks (dalje N1 Pot.) A/3 Fasz 1, 339.

9. Ekmečić, *Uticaj balkaskih ratova*

držanju Srba kao i uopšte Jugoslovena.¹⁰ Kao odgovor na poznatu deklaraciju srpskih poslanika Bosanskohercegovačkog sabora povodom izbijanja srpske vojske na Jadran i omladinskih demonstracija u Sarajevu, koje su organizovali Srbi u novembru 1912. protiv balkanske politike Austro-Ugarske, priređene su muslimanske protudemonstracije koje su dale punu podršku politici Monarhije u albanskom pitanju.^{10a} U tuzlanskom okrugu su gradska zastupstva, svugdje gdje su Muslimani imali većinu, izglasala novčane priloge za austrougarske trupe, koje su boravile u Bosni i Hercegovini, odnosno priloge za porodice pozvanih rezervista.¹¹

Dok su područne vlasti u pretežnom dijelu zemlje ocjenjivale da, i pored velike promjene u stanju duhova pod uticajem ratnih zbivanja, ipak najveći dio stanovništva gleda svoga posla u borbi za život,¹² izvještaji iz Bosanske krajine ukazivali su da je tamo bila stvorena ozbiljnija politička situacija nego u drugim krajevima. Za razliku od mirnog držanja srpskog gradskog stanovništva, pravoslavni seljaci i seoski sveštenici pokazivali su u Krajini vidne znakove svoga nezadovoljstva. Na području Ključa, Petrovca i Drvara širile su se vijesti među seljacima, navodno *fanatizovanim od popova*, da će umarširati srpska vojska i osloboditi ih plaćanja rente zemljoposjednicima. Bila je stvorena takva atmosfera u kojoj su se ponavljale masovne tuče između Srba i Muslimana. Vlasti su u pomenutim mjestima pribjogle najvišim policijskim kaznama, ali i nekim vanrednim sredstvima izvan zakonskih okvira, kao i za vrijeme seljačkog štrajka 1910. godine. Ranije su zatvarane gradske pijace, da bi se seljaci odstranili iz grada, gostionice su zatvorene već u 6.30 h naveče, a na javnim mjestima bilo je zabranjeno voditi političke razgovore. Uzroci stvorenog stanja traženi su u jakom kmetskom pokretu, izrazito srpskom karakteru ovog područja i odsustvu vojnih garnizona.¹³ Očito je da su se i u ovom slučaju socijalne suprotnosti između age i kmeta znatno šire transponovale kao suprotnosti između Srba i Muslimana.

I pored toga što je značio likvidaciju čiflučkog sistema u zemljama koje su se do tada nalazile pod turskom vlašću, i u datim okolnostima bio realno mogući korak ka nacionalnom oslobođenju jugoslovenskih naroda, rat na Balkanu bio je praćen nizom negativnih pojava, od kojih su neke,

10. Kao napomena 1.

10a. Vidi, Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, Sarajevo, 1968., 119-129.

11. U Bijeljini 3.000 k., u Tuzli 5.000 k. u Zvorniku 800 k. itd. Okružni predstojnik Baron Zemaljskoj vladi 22.1. 1913. (prepis), KA MKFF 1831./1913. 8-1/45.

12. Ibidem; okružni predstojnik Deftedarević Zemaljskoj vladi 27.2.1913. (prepis) KA MKFF 1843./1913. 8-1/44 i kao napomena 4.

13. Richard Riedl, izvještaj iz Oštrelja 9.11.1912. KA MKFF Mb/11-1912. 134.

dodatno potencirane antisrpskom propagandom štampe bliske režimu, u mnogom uticale i na političku klimu u Bosni i Hercegovini. Mada je u srpskoj građanskoj politici još u XIX vijeku preovladalo nastojanje da se borba protiv Turske, koja je u ranijim razdobljima vođena na religioznoj ideološkoj osnovi (geslo *za krst časni i slobodu zlatnu* nasuprot geslu *za din devlet*), vodi u ime modernog načela narodnosti, ipak su u zbivanjima na Balkamu 1912./13. došli vidno do izražaja i elementi vjerskog rata. I samo načelo narodnosti, na koje su se, inače, pozivali balkanski saveznici, bilo je, kada je riječ o Albancima i Makedoncima, grubo ignorisano za račun državnih interesa saveznika. Posebno nije moglo ostati bez krajnje nepovoljnog odjeka u Bosni i Hercegovini masovno pokrštavanje stanovništva islamske vjere, a dijelom i prekrštavanje katolika u prvim mjesecima po izbijanju rata na teritoriji koja je pripala Crnoj Gori. Ono je vršeno uz upotrebu drastičnih nasilnih metoda i bilo je praćeno ubistvima, pljačkama, paljenjem sela i drugim represalijama. Nasilno prevođenje u pravoslavlje izvršeno je u Beranama, u Plavu i Gusinju i u okolini Peći. Albansko stanovništvo muslimanske vjere bježalo je zbog nasilnog pokrštavanja sa crnogorske na srpsku teritoriju. Pomenuti postupci, koji su naišli i na osudu srpske vlade,¹⁴ bili su jedan od uzroka priliva u Bosnu muslimanskih izbjeglica iz područja zahvaćenih ratnim zbivanjima, u prvo vrijeme prvenstveno iz graničnih područja susjednog Sandžaka. Taj priliv je smanjen kada je došlo do izmjene držanja crnogorskih vlasti prema stanovništvu islamske vjere.¹⁵ Iako su austrougarske vlasti ubrzo zatvorile

14. Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije*, Beograd 1973., 128-130; up. Branko Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore*, JIČ 3 - 4/1973., 163-170, isti, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912.-1914.*, Cetinje 1984.; Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989., 199-213.

15. Okružni predstojnik Deftedarević u izvještaju od 14.10. 1912., koji je poslao sa granice na Metaljci, navodi da su spaljena muslimanska sela Nefer, Tara, (tj. Lever, Tara, primjedba Dž. J.), Đurđevića Tara, Glibače, Maoča, Stančane, Orulja, Mali Kolašin i Vitina, i to označava kao razlog bjekstva stanovništva. Po ulasku crnogorskih snaga u pojedinim mjestima bilo je slučajeva da su domaćini ubijani ispred svojih kuća naočigled ukućana, a kuće paljene. Deftedarević donosi i podatak da su Crnogorci palili kuće i pojedinih Srba da bi pokrenuli sandžačke Srbe u borbu, jer im se oni u početku nisu htjeli priključiti. Međutim, uskoro je 30.10.1912. Deftedarević iz Uvca javljao o izmjeni situacije i vraćanju kućama izbjeglica sa granice, te o "upadno dobrom postupanju sa Muslimanima" od strane kako srpskih vlasti u Prijepolju tako i crnogorskih u Pljevljima, gdje je na čelu civilne uprave postavljen Omerbeg Bajrović, od ranije srpski nacionalno orijentisan. KAN I Pot. A/3 Fasz 1, 133 a, 152. O korektnom držanju srpske vojske prema muslimanskom stanovništvu Novog Pazara u oktobru 1912. vidi Ejup Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, izd. SANU *Etnografski institut*, Beograd 1979. 44 i 105-106. O uspostavljanju crnogorske uprave u Novopazarskom sandžaku vidi: Žarko Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, *Istorijski zapisi* 1-2/1986., 67-93.

granicu prema Sandžaku, ipak je preko nje neposredno poslije izbijanja rata prebjeglo u Bosnu oko 1000 lica.¹⁶

Bosanski Muslimani ranije iseljeni u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, kao i Novopazarski sandžak, vraćaju se dijelom u Bosnu i Hercegovinu a dijelom učestvuju u masovnoj seobi muslimanskog stanovništva u druge krajeve Turske. Glavni uzrok ovog pokreta bile su nevolje kojima su bili izloženi bosanski naseljenici u toku rata i neizvjesnost u pogledu njihovog budućeg položaja pod vlašću pobjedničkih hrišćanskih država. Repatrijacija se odvijala brodovima iz Soluna u Trst, a odatle željeznicom u Bosnu. Ovim pravcem se vratilo oko 5.000 osoba u razdoblju od polovine novembra 1912. do sredine maja 1913. kada je bosanska uprava obustavila masovni povratak o zemaljskom trošku. Povratnici su naseljavani na erarnom zemljištu uz finansijsku potporu vlasti, a u njihovom zbrinjavanju učestvovalo je i muslimansko stanovništvo.¹⁷ Muslimanski prvaci Savfet-beg Bašagić i Rifat-beg Sulejmanpašić pokrenuli su sredinom novembra 1912. pitanje da se erarno zemljište dodjeljuje po konfesionalnom ključu i u tom su smislu namjeravali podnijeti rezoluciju u Saboru. Tome se usprotivio zemaljski poglavar, general Oskar Potiorek, jer je smatrao da bi to zaoštrilo odnose sa srpskim poslanicima i onemogućilo rad Sabora, koji je trebalo da uskoro usvoji zakon o izgradnji novih željezničkih pruga od vojno-strateškog značaja za Monarhiju. Naseljavanje repatriraca dodatno je zaoštravalo političke odnose u zemlji. Snažan otpor naseljavanju pružala su sela iz kojih porijeklom nisu bili povratnici, kao i nemuslimanska sela. I neki srpski listovi, kao npr. *Narod*, odlučno je istupao protiv povratnika nazivajući ih nepouzdanim elementima, problematičnim tipovima i sankilotima. Nasuprot tome *Srpska riječ* se ograđivala od takvog pisanja, zalažući se i poslije sloma Turske za dobre odnose sa Muslimanima u Bosni i Hercegovini.¹⁸

Paralelno sa nastojanjem austrougarskih političkih funkcionera da muslimanski faktor iskoriste kao protutežu jugoslavenskom okupljanju na osnovu principa nacionalnosti kao zajednice jezika, austrijska publicistika je pred prvi svjetski rat zagovarala ideju o muslimanskoj naciji na Balkanu koja ne priznaje nikakve jezičke razlike. Uporište za to ona je nalazila u staroj praksi na Orijentu da se nacija i religija poistovjećuju.¹⁹ Pomenu-ta ideja mogla je biti potaknuta i jačanjem panislamskih tendencija u dijelu

17. Ibidem, str. 151-162.

18. Ibidem, str. 158-160; Ekmečić, *Uticao balkanskih ratova*, 140; Isti, *Nacionalni pokreti u Bosni i Hercegovini*, u: *Istorija srpskog naroda*, knj. 6, 1 tom, Beograd 1983., 647.

19. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije*, 144-145.

bosanskohercegovačke muslimanske inteligencije. Te tendencije došle su do izražaja u časopisu *Biser*, osobito od 1913. i bile su još više prisutne u izdavačkoj djelatnosti *Muslimanske biblioteke*. Iako je u svojoj osnovi imala religiozni duhovni supstrat, nacionalno-politička platforma *Bisera* nije bila jedinstvena. Ona je, kako je to ukazao Muhsin Rizvić, sezala od ispoljavanja osjećaja muslimanske narodno-vjerske posebnosti do propagiranja povezanosti sa drugim islamskim narodima. Pri tome je u *Biseru* bilo ispoljeno i shvatanje da bosanskohercegovački Muslimani, koji se imenuju Bošnjacima, "po jeziku pripadaju onoj slavenskoj grupi od desetak milijuna duša", kojoj pripadaju i Srbi i Hrvati; da svi oni zajedno predstavljaju jedan narod - "samo sa tri imena i tri vjere".²⁰ To je bilo suprotno austrijskoj ideji muslimanske nacije koja ne priznaje jezičke razlike. Međutim, i pored nastojanja da se distancira od dnevne politike, kao i od srpskog i hrvatskog nacionalizma, *Biser* je, nasuprot *Gajretu*, pokazao više simpatija prema hrvatskoj literaturi.²¹ Inače, *Novi vakat*, kao novo glasilo Ujedinjene muslimanske organizacije, koje je usmjeravao Šerif Arnautović, pisao je u ljeto 1913. da Muslimani moraju da izvuku konsekvence iz sloma Turske i da se u njima mora razviti svijest da su jedno sa narodom s kojim žive. List se izjasnio i za "narodno jedinstvo Srba i Hrvata", uz obrazloženje da bi se u protivnom Muslimani morali pocijepati u dva nacionalno-politička tabora. Međutim, *Novi vakat* je izražavao rezervu prema lozinkama o srpskohrvatskom jedinstvu koje su dolazile iz srpskih redova, videći u njima skrivenu tendenciju da se srbiziraju Muslimani.²² Također, Savfet-beg Bašagić, član sabornog Predsjedništva, ocijenio je u jesen 1913. plan srpskog kulturnog društva *Prosvjeta* da u cijeloj zemlji osnuje specijalne konvikte za siromašne muslimanske đake kao "eminentnu opasnost po opstanak Muslimana i nacionalnu propagandu Hrvata",²³ kojoj je on, inače, bio naklonjen.

Za nacionalizovanje Muslimana u srpskom smislu zalagali su se oni muslimanski intelektualci koji su bili aktivni i srpskom nacionalnom pokretu. I pored toga što su, kao Šukrija Kurtović, isticali tezu: "Srbi i Hrvati su jedan narod, ali dva plemena", oni su smatrali da je samo srpski nacionalizam *čisti* nacionalizam, pa je samo taj nacionalizam trebalo

20. Muhsin Rizvić, Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, izd. ANUBiH 2/1, Sarajevo, 1973., 286-289.

21. Ibidem.

22. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 64; up. Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo, 1976. 258.

23. Gollas Potioreku, 7.10.1913., KA N1 Pot. A/3 Fasz 2, 540.

davati Muslimanima.²⁴ Pri tome je politički angažman srpski orijentisanih muslimanskih intelektualaca u ovom razdoblju podrazumijevao ne samo protuaustroougarski nego i protuturski i antifeudalni stav. Mada je politika *nacionalnog opredjeljivanja* Muslimana pretrpjela istorijski neuspjeh, muslimanska inteligencija, koja se zalagala za nacionalizovanje Muslimana u srpskom, odnosno hrvatskom smislu, doprinosila je prevazilaženju zatvorenosti muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini i odigrala je određenu ulogu u prihvatanju tekovina evropske kulture od strane Muslimana.

Široko rasprostranjenu ideju da jezičko jedinstvo znači i narodno jedinstvo deklarativno su prihvatili u drugoj polovini 1913. i vodeći muslimanski saborski političari, kao i njihovi srpski i hrvatski partneri, u programu saborske radne većine koja je trebalo da se obrazuje.²⁵ Međutim, ta ideja imala je različito značenje u politici različitih snaga na bosansko-hercegovačkoj političkoj sceni. U daljem toku istorijskih zbivanja vodeći akteri muslimanske politike u Saboru, kao i veliki dio muslimanske inteligencije, ostali su po strani od kretanja koja su vodila jugoslovenskom ujedinjenju.

Reflections about the Wars on the Balkans 1912-1913 in the Light of Behavior of the Moslems in Bosnia and Herzegovina

Apart from the territories where they took place, the Wars on the Balkans 1912-1913 would have had far reaching consequences than it could have been expected. In our parts they would primarily mean the further rift and deepening of quarrel between the Moslems and the Serbs, and to the lesser extent towards the Croats, who took a rather passive position in the events. The Balkans Wars and their results would throw the Moslems of Bosnia and Herzegovina into the arms of Austro-Hungarian Monarchy. These wars led to the strengthening of the idea of Southern

24. Šukrija Kurtović, *O nacionalizovanju muslimana*, Sarajevo 1914., 50-52.

25. U uvodu programa radne većine (autor dr Milan Srškić), koji je nastao krajem ljeta 1913., Hrvatski i Muslimanski saborski klub i grupa poslanika oko *Srpske riječi* prihvatili su gledište "da su Srbi i Hrvati jedan narod sa dva ravnopravna imena". Istovremeno je konstatovano "da u Bosni i Hercegovini Srbi i Hrvati i Muslimani, koji potiču od iste krvi, imaju jedan zvanični jezik a to je srpskohrvatski" (Bericht uber die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1913., Wien 1914., XXVII-XXVIII). Ovaj programski stav ostao je neizmijenjen i nakon što je u provladinoj saborskoj većini grupu oko *Srpske riječi* zamijenila Srpska narodna stranka sa dr Danilom Dimovićem na čelu.

Slavic unity (Yugoslavianism or Yugoslavhood), especially among the Serbs, and that would mean the increased level of aggressive behavior, particularly against the Moslems. The wars would give rise to the feeling in the Moslem population that the Ottoman Turkey was no longer relevant. For this reason, the Moslem population:

a) opted mostly for the protection under the Austro-Hungarian leadership,

b) showed only a few signs of enthusiasm for the idea of Southern Slavic unity (Yugoslavianism).

In the sources from the period one could find more and more terms that spoke about the notions that had not been that unknown but used not so often before, such as nations, nationalities etc. In the previous period the Serbian side emphasized the struggle for the Cross-and-Honor, and the Moslem one the struggle for the Faith and Empire (*din and devlet*). For the first time one could hear the notion uttered about *one nation, only with three names and religions*. In this period people were asked to declare their ethnic affiliation although this issue was more popular and less real. One could conclude that the Bosnian-Herzegovinian Moslems had taken very little part in the Balkans Wars (having sent only a small number of volunteers), but they felt much more the consequences and results of these wars.

